

АПЛІКАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СИНЕРГЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ В ЛІНГВІСТИЦІ

Домброван Т.І.,

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У статті визначається місце синергетики у парадигмальному просторі сучасної науки, розглядаються можливості застосування до філологічних студій понятійного апарату і методологічних принципів дослідження, запропонованих синергетикою. Окреслюється проблемне поле лінгвістичної синергетики, наводиться огляд основних фундаментальних праць у цій галузі та намічаються перспективи подальших розвідок.

Ключові слова: наукова парадигма, синергетика, лінгвосинергетика.

*Час від часу слід виходити зі звичних русел мислення,
щоб стати спроможним знайти новий шлях
наукового або художнього пошуку [9, 226]*

Сучасна наука характеризується розмаїттям методологічних підходів до вивчення свого об'єкта, розширенням спектра дослідження, введенням нових понять та розробкою нових методів аналізу. Не стоїть осторонь і лінгвістика. Наука про мову поволі виходить зі стану методологічної кризи [22, 10], у якій вона опинилася наприкінці XX ст.

Відмінною рисою нинішнього розвитку лінгвістики є міждисциплінарність як прагнення до інтеграції досвіду різних галузей, розширення понятійного апарату, перегляд старих проблем у новому ракурсі, результатом чого стало виникнення і подальший стрімкий розвиток так званих маргінальних наук, як-то соціолінгвістика, лінгвокультурологія, лінгвосинергетика тощо. «Фокус дослідницьких інтересів закономірно зміщується з вивченого центру до проблемної периферії та закріплюється на стику галузей наукового знання, <...> де процес міждисциплінарного синтезу та симбіозу продовжується» [7, 64]. Міждисциплінарність є виявом методологічного принципу експансіонізму, який полягає у «прагненні розширити галузі лінгвістичних досліджень, появи виходів до інших наук, активному використанні доробку культурології, біології, соціології, антропології, етнології, психології, нейронаук тощо» [16, 11].

За словами І.Г. Кошевої [10, 4], переживаючи зараз новий період творчого розквіту, лінгвістика потребує нових форм систематизації та викладення своїх основ. Такими формами, на нашу думку, може збагатити лінгвістику нова наукова парадигма — синергетична.

Під науковою парадигмою Т. Кун [12, 11] розумів загальновизнані наукові досягнення, які протягом певного часу надають науковому товариству модель постановки проблем і їх вирішення. Проте з часом і в результаті широкого використання у спеціальній літературі поняття «наукова парадигма» розширило своє значення і тепер, за спостереженнями О.О. Селіванової [22, 14], воно об'єднує: 1) спосіб пізнання й усвідомлення світу, що визначає загальні принципи дослідження об'єкта в різних науках; 2) представлення об'єкта науки в ракурсі понятійного апарату та процедур опису й аналізу певної течії, наукової школи (дескриптивістська, генеративна парадигма в мовознавстві); 3) зразки наукових уявлень і дій у певний період або на певній території (європейська, азіатська або західна, східна наукова парадигма; американська, європейська, радянська наукова парадигма і т.ін.). Зазначимо, що найпоширенішим у сучасній лінгвістиці є розуміння наукової парадигми як сукупності принципів дослідження, що відповідають певній домінуючій теорії або системі поглядів на об'єкт аналізу.

Погляди змінюються, насамперед, під впливом значних досягнень та відкриттів у природознавчих науках. Так, протягом останнього століття наукова картина світу зазнала якісних змін завдяки низці відкриттів у фізиці та хімії, що спричинило методологічний перехід від детермінізму до квантової механіки, а потім до еволюційно-синергетичної концепції [див.: 1; 3; 13; 18; 25].

Ретроспективний погляд на історію мовознавства дозволяє говорити про те, що наука про мову також знаходиться у постійному пошуку все більш досконалих методів дослідження свого об'єкта.

На думку М.В. Піменової [16, 8], у лінгвістиці виокремлюють такі три наукові парадигми: порівняльно-історичну, системно-структурну й антропоцентричну. Уважаємо за необхідне додати до цього переліку функціональну, комунікативно-прагматичну та когнітивну наукові парадигми. У цьому контексті зазначимо, що антропоцентризм, за О.С. Кубряковою [11, 207], є одним із загальних методологічних *принципів* сучасного мовознавства, а тому ми не схильні перемішувати методологічний принцип у ранг наукової парадигми. Проте це наша особиста думка.

Названі наукові парадигми утворюють послідовний ряд тільки за хронологією виникнення. Не є коректним розуміння «зміни» парадигм як переключення з однієї домінанти на зовсім іншу або як відмову від «старих» поглядів і переконань та «початок з чистого аркуша». Ми не можемо повністю погодитися і з твердженням П. Серіо [цит. за: 16, 8] про те, що наукові парадигми «накладаються і співіснують, ігноруючи одна одну». Уважаємо, що парадигмальний простір науки не потрібно сприймати як щось багатошарове чи слоїсте, скоріше, це *переплетення* методологій та світобачень. Не зовсім коректно вести мову і про «ігнорування»: загальновідомо, що наука — кумулятивна, наше знання про світ взагалі й про об'єкт дослідження зокрема не формується в інформативному вакуумі. Виникнення наукових парадигм як певних підходів до вивчення об'єкта з використанням спеціальної категоріальної сітки спричинене, на наше глибоке переконання, зміщенням фокусу дослідження, постановкою та вирішенням нових дослідницьких завдань. Іншими словами, сучасний стан мовознавства характеризує поліпарадигматичність — наукові парадигми виникають і співіснують, не заперечуючи одна одну, а взаємозбагачуючи.

Останнім часом як у галузі природознавчих, так і в галузі гуманітарних наук, включаючи мовознавство, все частіше говорять про синергетичну (або еволюційно-синергетичну) наукову парадигму, виникнення якої було закладене значними досягненнями у так званих «точних» науках у другій половині ХХ ст. У центрі уваги синергетики знаходяться складні відкриті динамічні системи, предметом дослідження виступають закономірності виникнення, самоорганізації та функціонування цих систем у режимах «із загостренням». Категорійний апарат синергетики включає такі поняття, як *нелінійність, нерівноважність, порядок, хаос, біфуркація, флуктуація, аттрактор, фрактал, самоорганізація складних систем* та деякі інші.

Синергетика не є чимось принципово новим, революційним у науці. Ми приєднуємось до думки тих науковців [1; 20; 25], які розглядають синергетику як новий напрям системних досліджень, як черговий етап у розвитку теорії систем, що спрямований на розкриття природи мінливості, виявлення механізмів переходу системи в якісно новий стан, «розпакування» поняття «діалектичного стрибка» в еволюційному розвитку системи.

Методологічні принципи синергетики, вперше викладені у 1995 р. В.Г. Будановим і його колегами [2; 5], включають два структурні принципи Буття (гомеостатичність та ієрархічність) і п'ять принципів Становлення (нелінійність, нестійкість, незамкненість, динамічна ієрархічність і спостереження). Якщо принципи Буття описують фазу «порядку», стабільного функціонування системи, то принципи Становлення характеризують фазу трансформації, оновлення системи, проходження нею певних етапів на шляху до «нового порядку». Вищезазначені принципи були успішно застосовані в гуманітарних науках і надали нового імпульсу дослідженням у галузі соціології, історії, психології, економіки тощо. Використання синергетичного підходу виявилось плідним і для лінгвістики. Зараз виокремлюється один із перспективних напрямів міждисциплінарного дослідження різних аспектів функціонування мови — лінгвістична синергетика, або лінгвосинергетика.

Мета цієї статті — окреслити аплікативний потенціал синергетичної парадигми у мовознавстві. **Актуальність** дослідження вбачаємо у нагрілій необхідності побудови моделі мови як відкритої динамічної системи та включення до категоріальної сітки лінгвістики основних понять і термінів синергетики. Теоретичним підґрунтям нашої роботи служать праці сучасних науковців: філософів В.І. Аршинова, В.Г. Буданова, О.М. Князевої та ін., фізиків Б.П. Безручка, С.П. Курдюмова, Д.І. Трубецькова та ін., математиків Г.Г. Малінецького, О.Б. Потапова, а також філологів Р.Г. Піотровського, І.А. Герман, Л.С. Піхтовнікової, В.А. Піщальникової, Є.В. Пономаренко та небагатьох інших дослідників, які вже зробили перші спроби залучення нового категоріального апарату до вивчення мови.

Концептуальну базу лінгвосинергетики як окремого інтегративного напрямку лінгвістичних студій складають основні методологічні принципи філософії, лінгвістики і синергетики. Із позицій останньої, мова розглядається як складна відкрита нелінійна еволюційна система, що функціонує за рахунок взаємодії власних підсистем і взаємної детермінованості інших зовнішніх систем середовища (етносу, його культури, свідомості, соціуму), перебуває у стані більшої чи меншої рівноваги і має регуляторні механізми, які забезпечують динаміку, самоорганізацію та збереження цієї системи [22, 34; 17; 18].

На відміну від традиційної лінгвістики, яка в межах структурно-системної парадигми досить детально описала «стійкі» стани мовної системи, лінгвосинергетика звертає увагу на ситуації так званого фазового переходу — переорганізації та перебудови системи, що зумовлені впливом зовнішніх чинників. Іншими словами, сутність синергетичної парадигми в лінгвістиці полягає у пошуку прихованих від безпосереднього спостереження механізмів самоорганізації та саморозвитку систем мови й мовлення [17].

Аналізуючи перші результати, отримані лінгвосинергетикою, Р.Г. Піотровський звертає увагу на ті сфери мовленнєво-розумової діяльності, які у перспективі можуть служити матеріалом для відкриття внутрішніх механізмів самоорганізації та саморозвитку [18]. Учений прогнозує, що синергетика мовних парадигм буде відрізнятися від мовленнєвої або текстової синергетики, і зазначає, що синергетичний феномен можна спостерігати при порівнянні ентропійних характеристик текстів різних жанрів, при дослідженні ідіолекту, включаючи різноманітні патології індивідуального мовлення, при вивченні процесів креолізації тощо.

Отже, попередній обрис проблемного (топікального) поля лінгвістичної синергетики може бути представлений у вигляді схеми:

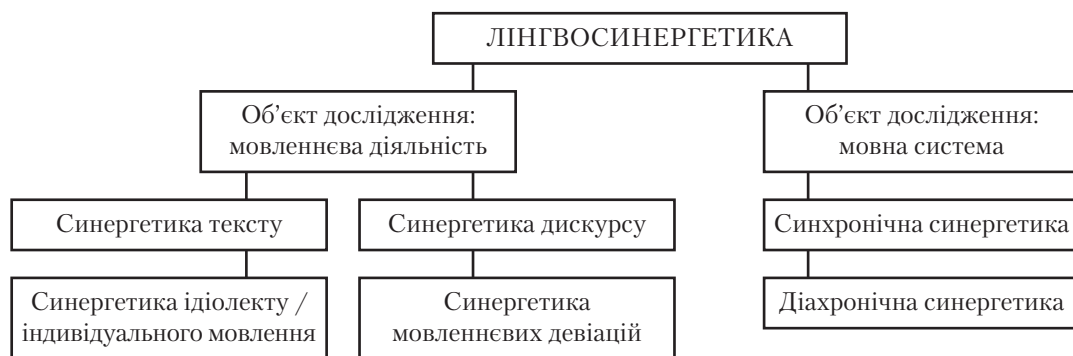

Схема 1. Топікальний простір лінгвістичної синергетики

Звичайно, що у схемі неможливо відтворити всі аспекти досліджень. Так, жоден із напрямів не є гомогенним і при залученні додаткових критеріїв класифікації може бути далі поділений на більш деталізовані групи і підгрупи.

Огляд спеціальної літератури за останнє п'ятиріччя свідчить про активізацію досліджень у галузі синергетики тексту. Саме текст, за К.І. Белоусовим [4, с.4], виступає полігоном для апробації численних мовознавчих концепцій та напрямків, а тому стає можливим не тільки урівноважити відцентрові сили, чинні в науці про мову, але й здійснити синтез різнорідного, на перший погляд, різноприродного знання. Г.Г. Москальчук [14] розглядає структуру тексту як синергетичний процес, виділяє елементи його структурної організації і досліджує структурну гармонію художнього тексту. Текст із позицій синергетики розглядають також О.І. Глазунова [8], В.А. Піщальникова, І.А. Герман [20] та ін.

Серед досліджень синергетики дискурсу необхідно назвати праці М.Ф. Алефіренка, О.Ю. Муратової, Л.С. Піхтовнікової, Є.В. Пономаренко. Так, наприклад, Є.В. Пономаренко доходить висновку, що «комбінований системний аналіз функціональної перспективи англійського ділового дискурсу (відтворюваної у структурних, семантичних, лексичних, прагматичних властивостях) викриває різнобічну, когерентну, сумісну — синергійну — взаємодію елементів дискурсу, яка формує його загальний функціональний простір» [21, 69–70].

Лінгвістична синергетика ідіолекту українського письменника Є. Маланюка стала об'єктом вивчення для О.О. Семенець. На основі синтезу ідей синергетики, традиційної лінгвістики (в її межах — фоностилістики, лексичної семантики, функціональної граматики, семантичного синтаксису), а також філософії мови, модальної логіки і лінгвосеміотики дослідниця розглядає закономірності формування ідіостилу письменника [23].

Синергетика мовленнєвих девіацій широко досліджується в межах психіатричної лінгвістики. Так, наприклад, за результатами лінгвістичного, статистичного та інформаційно-семіотичного вивчення патологічних текстів, отриманих від психічно хворих людей, пропонується типологія мовленнєво-розумових розладів [15].

Звернення до синергетики у процесі дослідження мовної системи є цілком виправданим, адже воно зумовлене ознаками мови як динамічної, складно організованої, когерентної системи. Розподіл на синхронічну синергетику і діахронічну синергетику (див. *схему 1*) має умовний характер, оскільки мовна система завжди рухома. Розведення синхронного і діахронного підходів передбачає лише тимчасове виокремлення вивчення мови у стані рухомої рівноваги (синхронія) та у стані міжфазового переходу та / або режимів «із загостренням», які спричиняють якісні зміни в організації та функціонуванні мови (діахронія).

Синхронія та діахронія являють собою дві невід'ємні площини дослідницького процесу, й, мабуть, неможливо віддати перевагу одній з цих площин. Вони перебувають у відношеннях комплементарності, повного доповнення (так би мовити, лінгвістичні «інь і ян»), оскільки дуже важливим є знання сучасного стану досліджуваної системи або її фрагмента (назвемо це «знанням ушир»). Проте не менш суттєвим видається проникнення в історію становлення і змін системи, вияв закономірностей її організації, пояснення її «поведінки» на тому чи іншому етапі існування, окреслення тенденцій і можливих шляхів розвитку на майбутнє (назвемо це «знанням вглиб»). На нашу думку, діахронію можна уявити у вигляді парадигми синхронічних різночасових зрізів, своєрідним генеалогічним деревом станів системи, в якому гілки виступають траєкторіями руху системи, а місця відгалуження — точками біфуркацій, у яких система знаходилась перед вирішальним для неї на той момент вибором подальшого розвитку.

Дослідження мови як синергетичної системи, на жаль, залишається поза увагою широкого кола лінгвістів. Більш того, як констатує М.Г. Сенів [24, 181], протягом останніх десятиріч основна увага в мовознавчих дослідженнях приділялась синхронному опису явищ, унаслідок чого діахронний аспект відійшов на другий план. Проте, відомо, що «найповніше розкриття перебігу змін у будь-якій мові з погляду джерел, процесів і механізму переходу можливе тільки шляхом зіставлення декількох її станів, а не початкової і кінцевої точок трансформацій. <...> Особливий інтерес і актуальність мають причини, умови і наслідки змін, а також численні перехідні процеси, градаційні простори, зони і механізми, завдяки наявності і дії яких при безперервному оновленні структурних елементів мови і їх відношень на всіх рівнях зберігається наступність ближчих відрізків її історії» [там само]. Перспективним, на думку І.Р. Буніатової [6, 8], видається встановлення кореляції внутрішньо- та зовнішньомовних чинників і аналіз із цих позицій відповідних зрушень, які відбувалися в системі мови на різних етапах її розвитку.

Отже, залучення категоріального апарату синергетики до розгляду проблем мовної (і мовленнєвої) організації видається актуальним, оскільки відкриває перед дослідником нові можливості опису «звичного» об'єкта аналізу іншою метомовою. Міждисциплінарна за природою, синергетика

виступає у ролі «каталізатора, який не замінює самі базові дисципліни <...>, але який стимулює, прискорює їх власний розвиток, збагачує “генофонд” їх уявлень та ідей» [9, 73–74]. Лінгвосинергетика пропонує нову метамову для опису і новий ракурс аналізу та моделювання процесів, які відбуваються в мовній системі, розширює «віконця» нашого знання і виводить на нові орбіти крос-дисциплінарного полілогу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аршинов В.И. Синергетика как инструмент формирования новой картины мира / В.И. Аршинов, В.Г. Буданов // Человек, наука, цивилизация: К 70-летию акад. В.С. Степина; отв. ред. И.Т. Касавин. — М., 2004. — С. 428–463.
2. Аршинов В.И. Принципы процессов становления в синергетике / В.И. Аршинов, В.Г. Буданов, В.Э. Войцехович // Тр. XI Междунар. конф. «Логика, методология, философия науки». — Т. VII. — М.-Обнинск, 1995. — С. 3–7.
3. Безручко Б.П. Путь в синергетику: Экскурс в десяти лекциях / Б.П. Безручко, А.А. Короновский, Д.И. Трубецков, А.Е. Храмов; предисл. С. Мирова, Г. Малинецкого. — М.: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2010. — 304 с. (Сер. «Синергетика: от прошлого к будущему»).
4. Белоусов К.И. Синергетика текста: От структуры к форме: [монография] / К.И. Белоусов. — М.: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2008. — 248 с. (Синергетика в гуманитарных науках).
5. Буданов В.Г. О методологии синергетики / В.Г. Буданов // Вопр. философии. — 2006. — №5. — С. 79–94.
6. Буніятова І.Р. Еволюція гіпотаксису в германських мовах (IV — XIII ст.): [монографія] / І.Р. Буніятова. — К.: ВЦ КНЛУ, 2003. — 327 с.
7. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт. Становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С.Г. Воркачев // Филологические науки. — 2001. — №1. — С. 64–72.
8. Глазунова О.И. Синергетика творчества: Опыт анализа художественного текста / О.И. Глазунова. — М.: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2012. — 344 с. (Сер. «Синергетика: от прошлого к будущему».)
9. Князева Е.Н. Синергетика: Нелинейность времени и ландшафты коэволюции / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов; вступ. ст. Г.Г. Малинецкого. — М.: КомКнига, 2011. — 272 с. (Сер. «Синергетика: от прошлого к будущему».)
10. Кошечая И.Г. Проблемы языкознания и теории английского языка: Принципы языковой интеграции. Теоретический курс / И.Г. Кошечая. — Изд. 2-е, доп. — М.: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2012. — 152 с.
11. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) / Е.С. Кубрякова // Язык и наука конца XX века. — М.: ИНИОН РАН, 1995. — С. 144–238.
12. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун; [пер. с англ. И.З. Налетова] / общ. ред. и послесл. С.Р. Микulinского и Л.А. Марковой. — М.: Прогресс, 1977. — 300 с.
13. Малинецкий Г.Г. Математические основы синергетики. Хаос, структуры, вычислительный эксперимент / Г.Г. Малинецкий. — Изд. 7-е. — М.: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2012. — 312 с. (Сер. «Синергетика: от прошлого к будущему».)
14. Москальчук Г.Г. Структура текста как синергетический процесс: [монография] / Г.Г. Москальчук. — М.: Едиториал УРСС, 2010. — 296 с. (Сер. «Синергетика в гуманитарных науках».)
15. Пашковский В.Э. Психиатрическая лингвистика / В.Э. Пашковский, В.Р. Пиотровская, Р.Г. Пиотровский. — М.: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2013. — 168 с.
16. Пименова М.В. Концептуальные исследования. Введение: [учеб. пособ.] / М.В. Пименова, О.Н. Кондратьева. — М.: ФЛИНТА: Наука, 2011. — 176 с.
17. Пиотровский Р.Г. О лингвистической синергетике / Р.Г. Пиотровский // Научно-техническая информация. — Сер. 2 «Информационные процессы и системы». — 1996. — №12. — С. 1–12.
18. Пиотровский Р.Г. Лингвистическая синергетика: исходные положения, первые результаты, перспективы / Р.Г. Пиотровский. — СПб.: Филол. фак-т СПб.ГУ, 2006. — 160 с.
19. Піхтовнікова Л.С. Стилїстика і синергетика дискурсу / Л.С. Піхтовнікова // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен: [кол. монографія] / під загальн. ред. Шевченко І.С. — Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2005. — С. 29–35.
20. Пищальникова В.А. Лингвосинергетика как методологическая основа исследования текста / В.А. Пищальникова, И.А. Герман // Человек — коммуникация — текст. — Вып. 4 / под ред. А.А. Чувакина. — Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2000. — С. 29–40.
21. Пономаренко Е.В. Лингвосинергетика бизнес-общения с позиций компетентностного подхода (на материале английского языка): [монография] / Е.В. Пономаренко. — М.: МГИМО-Университет, 2010. — 151 с.

22. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / Олена Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2008. — 712 с.
23. Семенець О.О. Синергетика поетичного слова : [монографія] / О.О. Семенець. — Кіровоград : Імекс ЛТД, 2004. — 338 с.
24. Сенів М.Г. Деякі аспекти становлення прийменникової системи у контексті створення теоретичної граматики класичних мов / М.Г. Сенів // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. — №6. — Кн. 2. — К. : Прайм-М, 2002. — С. 174—186.
25. Степин В.С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность / В.С. Степин // Вопр. философии. — 2003. — №8. — С. 5—15.

В статье определяется место синергетики в парадигмальном пространстве современной науки. Рассматриваются возможности применения в филологических студиях понятийного аппарата и методологических установок исследования, предлагаемых синергетикой. Очерчивается проблемное поле лингвистической синергетики, приводится обзор фундаментальных трудов в этой области и намечаются перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: научная парадигма, синергетика, лингвосинергетика.

In the article, synergetics is positioned as a novel research paradigm. Special focus is laid on application potential of the synergetic approach to dynamic systems in linguistic research. Language is considered as a non-linear and self-organized complex dynamic system. The problematic space of linguistic synergetics is outlined. It is argued that application of synergetic methodology will cast light on longstanding issues of language functioning and development.

Key words: scientific paradigm, synergetics, linguistic synergetics.